

مبانی اقتصاد اسلامی در اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری

بتول عرب‌نژاد^۱

چکیده

یکی از اهداف ارزشمند انقلاب اسلامی ایران تدوین مبانی علوم انسانی از جمله اقتصاد است که به منظور تدبیر بهینه امور اجتماعی اقتصادی صورت می گیرد. بر همین اساس اندیشه اقتصادی آیت الله خامنه‌ای از مبانی قرآن نشأت می‌گیرد. مقاله حاضر با هدف تبیین مبانی قرآنی اندیشه اقتصادی آیت الله خامنه‌ای به روش توصیفی-تحلیلی و با ابزار کتابخانه‌ای به رشته تحریر در آمده است. مهم‌ترین یافته‌های تحقیق حاضر عبارتند از: **مقام معظم رهبری فقر زدایی را از مبانی اندیشه اقتصادی در جامعه دانستند و در این زمینه می‌توان از آیات قرآن کریم بهره گرفت از جمله آیاتی که فقرزدایی را توصیه نموده آیه ۶۰ سوره توبه است. منشا التزام به عدالت اقتصادی از دیدگاه مقام معظم رهبری تسلیم بودن در برابر دستورات الهی است که با نهایت تلاش توأم با اخلاص کارگزاران اقتصادی، نهادها و روابط اقتصادی را به گونه‌ای سامان خواهند داد که این عدالت با تکیه بر آیه ۲۵ سوره حدید تأکید شده است. درون‌زا بودن به معنای تکیه بر توان داخلی و جلوگیری از وابستگی و پاسداشت اصل استقلال است که بر ۱۴۱ سوره نساء تکیه دارد. مردمی بودن اقتصاد، به معنای تکیه به مردم در فعالیت‌های اقتصادی است. آیه ۶۱ سوره هود مردمی بودن اقتصاد را بیان نموده که این امر باعث می‌شود از تمام استعدادها و ظرفیت‌های مردم، در جهت تولید ثروت و دستیابی به قدرت استقلال امنیت اقتصادی استفاده شود.**

کلیدواژه: اندیشه اقتصادی، آیت الله خامنه‌ای، مبانی قرآنی.

^۱. دانش آموخته سطح ۲، مدرسه علمیه حضرت زینب (سلام الله علیها).

مقدمه

مطالعه زندگی بشر در ادوار گوناگون تاریخ، گویای این حقیقت است که یافتن شیوه های مناسب برای بقای بهتر و بیش تر (سعادت)، از مهم ترین دغدغه های تمامی انسان هاست و همواره برای نیل به این هدف، تلاش های فراوانی صورت گرفته و رنج های طاقت فرسایی تحمل شده است. گستردگی، ظرافت و در هم تنیدگی شئون گوناگون وجودی انسان از یک سو، و پیوندهای او با دیگر کاینات از سوی دیگر، آن چنان پیچیده و اعجاب انگیز است که تمامی جستجوگران با فراست را به اظهار عجز از شناخت همه جانبه و دقیق عالم واداشته است. در کنار دیدگاه اندیشمندان اقتصادی، اندیشه اقتصادی امام خامنه‌ای (مدظله العالی) که بر خواسته از مبانی قرآن است اعجاب هر اندیشمندی را سخت برمی انگیزاند.

امور اقتصادی بخش مهمی از زندگی انسان را به خود اختصاص داده اند. جهت دهی و سامان بخشی اقتصاد از این قضیه مستثنی نیست. بنابراین، برای یافتن اصول و خطوط کلی در مسائل اقتصادی نیز باید به آنچه خالق انسان و زندگی نازل کرده است، مراجعه نمود، حیات طیبه ای را که او معرفی کرده، شناسایی و مسیرهای منتهی به آن را از طریق وحی کشف نمود و به وسیله تفقه و تعقل و راه کارهای لازم آن را به کار بست.

مسائل اقتصادی بر مبنای اسلامی، یکی از مسائل مهم است که همواره مقام معظم رهبری، حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، به آن توجه دارد. ایشان چه در نام گذاری سال ها و چه در سخنرانی ها ، پیوسته بر جنبه های گوناگون اقتصاد و اهمیت آن تأکید کرده و آن را بر جنبه های سیاست و فرهنگ اثرگذار دانسته‌اند. بر همین اساس ضرورت ایجاب می‌کند تا به مبانی اقتصاد اسلامی در اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری پرداخته شود.

مقاله حاضر با هدف تبیین مبانی قرآنی اندیشه اقتصادی آیت الله خامنه‌ای پاسخگوی سوال زیر است:

- مبانی اقتصاد اسلامی در اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری کدامند؟

تحقیقات زیادی در زمینه اندیشه اقتصادی امام خامنه‌ای نوشته شده است. از جمله:

کتاب «جهاد اقتصادی چیستی، اهداف و الزامات جهاد اقتصادی»، نوشته جمعی از نویسندگان (۱۳۹۵) است. این کتاب مجموعه‌ی مدونی از بیانات مقام معظم رهبری در تبیین جهاد اقتصادی، اهداف و الزامات و نتایج آن است.

همچنین مقالات مرتبط: مقاله با عنوان «نظام اقتصاد اسلامی الگویی کامل برای اقتصاد مقاومتی»، نوشته علی اسدی (۱۳۹۳) محقق در این مقاله اقتصاد مقاومتی را محصول اقتصاد اسلامی دانسته که در شرایط بروز ناملایمات و حوادث و بحران‌ها و یا در مسیر اهداف، پویا و پایدار است. با این نگاه اقتصاد اسلامی لزوماً مقاومتی هم هست؛ زیرا اقتصاد در یک نظام اسلامی ظرفیت‌ها و قابلیت‌های علم اقتصاد و مکتب اقتصادی را توأم دارد و از نهادهای اقتصادی و اجتماعی مناسب هم بهره می‌گیرد.

مقاله «بررسی مبانی و اصول اقتصاد مقاومتی از دیدگاه قرآن»، نوشته محمد رحمان پور (۱۳۹۷) از دیدگاه نویسنده اقتصاد اسلامی با تکیه بر انگاره‌های اسلامی و بیانات روشنگر مقام معظم رهبری، از جایگاه ویژه و مهمی برخوردار شده است. این پژوهش با برجسته ساختن و استخراج مبانی و اصول اقتصاد مقاومتی از دیدگاه قرآن، به اهم مبانی و اصول اقتصاد مقاومتی پرداخته است.

مقاله «اقتصاد مقاومتی، تبلور اندیشه دفاعی مقام معظم رهبری (مدظله العالی) مبتنی بر مبانی مکتبی در حوزه اقتصاد»؛ نوشته آرمان آذرلی (۱۳۹۱) است. نویسنده در این مقاله رویکردهای اقتصاد مقاومتی را در کنار مؤلفه‌های مستتر در اندیشه‌های دفاعی ایشان در این حوزه با مقوله‌های مکتبی در حوزه اقتصاد تناظریابی کرده و مدل ارتباط موجود را ارائه نموده است. اما محقق در تحقیق حاضر درصدد است که در این مقاله به مبانی قرآنی اندیشه امام خامنه‌ای بپردازد.

۱- مفهوم اقتصاد

اقتصاد از ریشه «قصد»، به معنای میانه‌روی در کارها است. چنان‌که در قرآن کریم هم به این معنا به کار رفته است. این واژه به معنای رعایت حد وسط و پرهیز از افراط و تفریط در استفاده از اموال است.^۲ در اصطلاح، تعریف پذیرفته شده‌ای در میان اقتصاددانان وجود ندارد؛ اکثر اقتصاددانان بر

^۱. ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۳۵۴.

^۲. میرمعزی، مبانی نظام اقتصادی اسلام، ص ۴۹۷.

روی آن اتفاق نظر دارند عبارتند از: «مطالعه چگونگی استفاده از منابع کمیاب جامعه به منظور تولید کالاهای با ارزش و توزیع بین افراد مختلف است»^۱.

۲- مبانی اقتصاد اسلامی در اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری

اقتصاد یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اثرگذار بر حوزه سیاست و از جمله چگونگی شکل‌گیری حکمرانی مطلوب است. از جمله اندیشمندانی که ایده‌های آنان معطوف به عمل است و درصدد ترسیم حکمرانی مطلوب بر پایه مؤلفه‌های اقتصادی هستند، آیت‌الله خامنه‌ای است. از دیدگاه رهبری، پرداختن به امور اقتصادی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، به گونه‌ای که آن را جزو «واجب واجبات» حکومت اسلامی می‌دانند. ایشان معتقدند که مسائل اقتصادی نه تنها بر معیشت مردم، بلکه بر امنیت، فرهنگ، عزت و جایگاه سیاسی و بین‌المللی کشور نیز تأثیرگذار است. ایده ایشان، امروزه به عنوان یکی از مهم‌ترین نظریات اقتصادی در جهان اسلام به شمار می‌رود. مبانی قرآنی اندیشه اقتصادی آیت‌الله خامنه‌ای در بیانات ایشان عبارتند از:

۲-۱- فقرزدایی

اسلام بر اساس اهتمام به زندگی آبرومند در این جهان، «فقرزدایی» را در ردیف یکی از مهم‌ترین دستورات خود قرار داده است. در واقع اسلام از یک طرف همه را به کسب و کار توصیه کرده و کار را از مهم‌ترین عبادات قلمداد می‌کند و بر این نکته تأکید می‌کند که خداوند بر روی زمین امکانات کافی برای حل مشکل فقر را آفریده است. از سویی به حکومت اسلامی نیز توصیه می‌کند که مسئله «فقرزدایی» را در رأس کارهای خود قرار داده و با استفاده از زکات، خمس، انفال و مبارزه با احتکار و ... با فقر مبارزه کند.

مقام معظم رهبری فقر زدایی را از مبانی اندیشه اقتصادی در جامعه دانستند و در این زمینه می‌توان از آیات قرآن کریم بهره گرفت: «هر کاری در کشور صورت می‌گیرد، باید با هدف رفع فقر و محرومیت و ایجاد رونق در زندگی عموم مردم - نه بخشی از مردم و قشرهای خاص - باشد. در چنین فضایی

^۱. دومینیک سالواتوره، اصول علم اقتصاد، ص ۶.

است که مردم می‌توانند به اهداف والای نظام اسلامی - یعنی معنویت و تکامل روحی و تعالی اخلاقی - دست پیدا کنند.^۱

هم‌چنین می‌فرمایند: «از جمله‌ی چیزهایی که مردم را به بهشت نزدیک می‌کند، بهبود معیشت مردم است؛ «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا»، جامعه‌ای که در آن فقر باشد، بیکاری باشد، مشکلات معیشتی غیر قابل حل وجود داشته باشد، اختلاف طبقاتی باشد، تبعیض باشد، شکاف طبقاتی باشد، حالت آرامش ایمانی پیدا نمی‌کند. فقر، انسانها را به فساد می‌کشاند، به کفر می‌کشاند؛ فقر را باید ریشه‌کن کرد. کار اقتصادی، فعالیت اقتصادی باید به‌طور جدی در برنامه‌های مسئولین قرار بگیرد.»^۲

یکی از مهم‌ترین مسائل در جامعه‌ی اسلامی براساس قرآن کریم «رفع فقر» و «رسیدگی به فقرا و نیازمندان» است: «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ...» زکات مخصوص فقراء و مساکین است... بدون شک یکی از ابتدایی و ضروری‌ترین مساله، به هنگام تشکیل حکومت تشکیل بیت المال است که به وسیله آن نیازهای اقتصادی حکومت بر آورده شود، نیازهایی که در هر حکومتی بدون استثناء وجود دارد. به همین دلیل یکی از نخستین کارهایی که پیامبر (صلی الله علیه وآله) در مدینه انجام داد، تشکیل بیت المال بود که یکی از منابع آن را زکات تشکیل می‌داد. ثا از این طریق نیاز فقراء و مساکین برطرف شود.

امام علی(علیه السلام) در خطبه ۲۲۵ نهج البلاغه در اهمیت فقرزدایی در جامعه می‌فرماید:

اللَّهُمَّ صُنْ وَجْهِي بِالْيَسَارِ وَلَا تَبْذُلْ جَاهِي بِالْإِقْتَارِ، فَأَسْتَرْزِقَ طَالِبِي رِزْقِكَ
وَأَسْتَعِظَ شِرَارَ خَلْقِكَ، وَابْتَلِيَ بِحَمْدٍ مَنْ أَعْطَانِي وَأُفْتِنَ بِذِمٍّ مَنْ مَنَعَنِي،

۱. بیانات مقام معظم رهبری، در دیدار مردم شهرستان جیرفت ۱۳۸۴/۲/۱۷.

۲. ابن بابویه، خصال، ج ۱، ص ۱۲.

۳. بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۳/۲/۲۳.

۴. توبه: ۶۰.

۵. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۸، ص ۳.

۲-۵- رشد اقتصادی

رشد امری تشکیکی و دارای مراتب مختلفی است. حد معین و محدودی ندارد. از این رو، انسان و جامعه به هر مرتبه از رشد که برسند مراتب بالاتری در جلوی آنان قرار دارد. بنابراین، فرد و جامعه توسعه یافته به معنی کامل نخواهیم داشت؛ بلکه فرد و جامعه همواره رو به توسعه خواهند بود یا در حال عدم توسعه، انحطاط و سفاقت. از همین رو، تعبیر جامعه توسعه یافته، تعبیر غلط و نارسایی است.^۱

برای دسترسی به رفاه عمومی و قدرت اقتصادی، چاره‌ای جز زمینه سازی رشد مداوم اقتصادی نیست؛ بر این اساس است که در تعالیم اسلامی، گاهی مستقیماً به عمران و آبادانی و گاهی به طور غیر مستقیم به لوازم و پیامدهای آن دستور داده شده تا جامعه اسلامی از رشد مستمر اقتصادی برخوردار شود. مقام معظم رهبری « تلاش برای رشد و توسعه و اعتلای جنبه‌ی اقتصادی دنیای اسلام، از کارهایی دانستند که بلاشک جزو هدفهای اسلامی است. »^۲

خداوند متعال، آبادانی زمین را به عنوان مسئولیتی از انسان خواسته است: «... هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا...»^۳، او شما را از زمین پدید آورد و در آن شما را استقرار داد. بر این اساس همین مسئولیت است که مشاهده می‌کنیم پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) بعد از تشکیل حکومت اسلامی به روش‌های گوناگون، چون تشکیل کاروان‌های تجارتي برای مسلمانان، تشویق مهاجر و انصار به فعالیت‌های کشاورزی و دامداری و تسیم زمین میان مسلمانان مدینه، جهت ساختن مسکن، بازار و حمام، زمینه رشد و توسعه اقتصادی جامعه اسلامی را فراهم می‌آورند.^۴

و پیرو همین تعالیم هست که امیر مومنان علیه السلام در نامه معروف خود به مالک اشتر نخعی، بی‌توجهی به عمران و آبادانی را عامل خرابی شهرها، نابودی انسان‌ها و زوال دولت‌ها دانسته‌اند «... وَلَيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَبْلَغَ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخَرَاجِ، لَأَنَّ ذَلِكَ لَا يُدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ؛

۱. سلمان پور، آموزه‌های اسلام در جهت توسعه اقتصادی، ص ۳.

۲. بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۳/۶/۲۵.

۳. هود: ۶۱.

۴. موسویان، کلیات نظام اقتصادی اسلام، ص ۴۱.

وَمَنْ طَلَبَ الْخَرَاجَ بَغَيْرِ عِمَارَةٍ أُخْرِبَ الْبِلَادَ، وَأَهْلَكَ الْعِبَادَ، وَلَمْ يَسْتَقِمْ أَمْرُهُ إِلَّا قَلِيلًا^۱؛ ای مالک! باید
کوشش تو در آباد آبادی مین بیش از پوشش تو در جمع آوری خراج باشد؛ زیرا خراج جز با آبادانی
به دست نمی‌آید، و آن کس که بخواهد مالیات را بدون عمران و آبادانی مطالبه کند، شهرها را خراب
و بندگان خدا را نابود می‌سازد و حکومتش فقط مدت کمی دوام خواهد داشت.

^۱. خطبه، ۵۳.

نتایج

اقتصاد یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اثرگذار بر حوزه سیاست و از جمله چگونگی شکل‌گیری حکمرانی مطلوب است. از جمله اندیشمندانی که ایده‌های آنان معطوف به عمل است و درصدد ترسیم حکمرانی مطلوب بر پایه مؤلفه‌های اقتصادی هستند، آیت‌الله خامنه‌ای است. ایده ایشان، امروزه به عنوان یکی از مهم‌ترین نظریات اقتصادی در جهان اسلام به شمار می‌رود. مبانی اقتصاد اسلامی در اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری در بیانات ایشان عبارتند از:

- فقرزدایی: مقام معظم رهبری فقر زدایی را از مبانی اندیشه اقتصادی در جامعه دانستند و در این زمینه می‌توان از آیات قرآن کریم بهره گرفت از جمله آیاتی که فقرزدایی را توصیه نموده آیه ۶۰ سوره توبه است.
- عدالت اقتصادی: منشا التزام به عدالت اقتصادی تسلیم بودن در برابر دستورات الهی است که با نهایت تلاش توأم با اخلاص، کارگزاران اقتصادی، نهادها و روابط اقتصادی را به گونه‌ای سامان خواهند داد که در کنار مصادیق دیگر، عدالت جامعه با صبغه الهی و بالنده به حیات خود ادامه دهد که این عدالت با تکیه بر آیه ۲۵ سوره حدید تاکید شده است.
- درون‌زا بودن و تولید داخلی: مهم‌ترین مبانی اقتصاد مقاومتی مورد نظر مقام معظم رهبری درون‌زا بودن است که به معنای تکیه بر توان داخلی و جلوگیری از وابستگی و پاسداشت اصل استقلال است که بر ۱۴۱ سوره نساء تکیه دارد.
- مردمی بودن: مردمی بودن اقتصاد، به معنای مشارکت مردم در اقتصاد نیست، بلکه به معنای تکیه به مردم در فعالیتهای اقتصادی است. آیه ۶۱ سوره هود مردمی بودن اقتصاد را بیان نموده که این امر باعث می‌شود از تمام استعدادها و ظرفیتهای مردم، در جهت تولید ثروت و دستیابی به قدرت استقلال امنیت اقتصادی استفاده شود.
- رشد اقتصادی: رشد امری تشکیکی و دارای مراتب مختلفی است. برای دسترسی به رفاه عمومی و قدرت اقتصادی، چاره‌ای جز زمینه سازی رشد مداوم اقتصادی نیست؛ بر این اساس است که در تعالیم اسلامی به ویژه آیه ۶۱ سوره هود، گاهی مستقیماً به عمران و آبادانی و

گاهی به طور غیر مستقیم به لوازم و پیامدهای آن دستور داده شده تا جامعه اسلامی از رشد مستمر اقتصادی برخوردار شود.

منابع

• قرآن کریم

• نهج البلاغه

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، تهران: جامعه مدرسین، چاپ ششم، ۱۳۸۴ ه.ش.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار بیروت، بی چا، ۱۳۷۵.
۳. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، قم: اسراء، چاپ چهارم، ۱۳۹۱ ه.ش.
۴.، مفاتیح الحیاه، قم: اسراء، چاپ ششم، ۱۳۹۱ ه.ش.
۵. حسینی همدانی، محمد، انوار درخشان در تفسیر قرآن، تهران: لطفی، چاپ اول، ۱۴۰۴ ه.ق.
۶. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، مبانی اقتصاد اسلامی، تهران: سمت، چاپ هشتم، ۱۳۹۳ ه.ش.
۷. رضایی اصفهانی، محمدعلی، تفسیر قرآن مهر، قم: پژوهشهای تفسیر و علوم قرآن، چاپ اول، ۱۳۸۷ ه.ش.
۸. رنجبران، رضا و همکاران، اقتصاد مردم محور؛ مبانی، ضرورت و کیفیت تحقق از منظر حضرت آیت الله خامنه ای (دام ظلّه العالی)، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، چاپ اول، ۱۴۰۰ ه.ش.
۹. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان، فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، ۱۳۹۰ ه.ق.
۱۰. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دایره المعارف قرآن کریم، قم: بوستان کتاب قم، چاپ سوم، ۱۳۸۲ ه.ش.

۱۱. مکارم شیرازی، ناصر، پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام، قم: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۸۶ ه.ش.
۱۲.، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دهم، ۱۳۷۱ ه.ش.
۱۳. موسویان، عباس، کلیات نظام اقتصادی اسلام، قم: نصایح، چاپ اول، ۱۳۸۰ ه.ش.
۱۴. میرمعزی، سید حسین، نظام اقتصادی اسلام، مبانی، تهران: کانون اندیشه جوان، چاپ دوم، ۱۳۸۹ ه.ش.

مقالات

۱۵. دیریاز، عسگر، "عدالت اقتصادی در کلام و سیره علی (علیه السلام)"، مجله حوزه و دانشگاه، ش ۲۷، ۱۳۸۰ ش.
۱۶. سلمان پور، محمدجواد، "آموزه‌های اسلام در جهت توسعه اقتصادی"، مجله رواق اندیشه، شماره ۴۵، ۱۳۸۴ ش.

سایت

<https://farsi.khamenei.ir>